

Urszula MYGA-PIĄTEK

Uniwersytet Śląski

Wydział Nauk o Ziemi

Sosnowiec, Polska

e-mail: urszula.myga-piatek@us.edu.pl

GENIUS LOCI PODHAŁA I TATR. ROLA W KSZTAŁTOWANIU ATRAKCYJNOŚCI TURYSTYCZNEJ

THE GENIUS LOCI OF THE PODHALE AND THE TATRA REGION. THE ROLE IN THE DEVELOPMENT OF TOURIST ATTRACTIVENESS

Słowa kluczowe: Genius loci, Podhale, krajobraz kulturowy, atrakcyjność turystyczna

Key words: *Genius loci, the Podhale region, cultural landscape, tourist attractiveness*

Streszczenie W artykule omówiono *genius loci* Podhala i polskiej części Tatr oraz jego rolę w kształtowaniu krajobrazu kulturowego oraz atrakcyjności regionów na potrzeby turystyki. Wybrany region reprezentuje unikatowe walory przyrodnicze i utrwalone wzorce kulturowe (m.in. barwny folklor, inspirowana krajobrazem sztuka, regionalna architektura). *Genius loci* jest niematerialnym wytworem, który nadaje przestrzeni przyrodniczej niezwykle cechy, sprzyja emocjonalnym związkom człowieka z krajobrazem. Przeprowadzona analiza (ujęcie chronologiczne – proces geograficzny) pozwoliła wyróżnić etapy w ewolucji wzorów przestrzennych i walorów niematerialnych krajobrazu. W rozwoju regionu wyróżniono trzy etapy: izolacji – do końca XVIII w, półotwarcia XIX i pierwsza połowa XX w. oraz pełnego otwarcia - od drugiej połowy XX. Omówiono przeobrażenia *genius loci* i jego rolę w tworzeniu więzi społecznych i atrakcyjności turystycznej, a także zagrożenia, jakie dla wartości niematerialnych przynosi globalizacja. Przedstawiono korelację etapów rozwoju regionu z fazami cyklu kurortu turystycznego i typami przestrzeni turystycznej.

Abstract *The article discusses the genius loci of the Podhale and the Polish part of the Tatras, and its role in shaping the cultural landscape and attractiveness of regions for the needs of tourism. The selected region represents unique natural values and established cultural patterns (including colorful folk arts, landscape-inspired art and regional architecture). Genius loci is an immaterial formation which adds extraordinary features to the natural space and fosters emotional relations between the man and the landscape. The analysis that was performed (chronological point of view – geographical process) made it possible to distinguish stages in the evolution of spatial patterns and immaterial values of the landscape. Three stages were distinguished in the development of the region: isolation – until the late 18th c., semi-opening – the 19th and early 20th centuries, and full opening – starting from the late 20th c. The article discusses transformations of the genius loci and its role in creating social relations and tourist attractiveness, as well as threats to immaterial values brought about by globalization. It also presents correlation between the stages of development of the region and tourism area life cycle stages and types of tourist space.*

WPROWADZENIE

Podstawowym pojęciem poddanym analizie jest obecny w krajobrazie Tatr i Podhala *genius loci* – ‘duch miejsca’ i jego rola w kształtowaniu atrakcyjności turystycznej. *Genius loci* jest pojęciem z pogranicza filozofii, psychologii, religioznawstwa, kulturoznawstwa, socjologii. Znajduje się ono także w polu zainteresowań geografii, gdyż w szczególny sposób dotyczy cech przestrzeni – podstawowego atrybutu badawczego geografii. *Genius loci* wyraża się w relacji, jaka zachodzi między człowiekiem a ‘miejscem’. Siła tej relacji zależy od wrażliwości indywidualnego odbiorcy, jego religijnego, estetycznego, historycznego i emocjonalnego „zasobu” (Piotrowiak, 2010). Pełna identyfikacja magicznego i mistycznego wymiaru przestrzeni w dużym stopniu oparta jest także na wiedzy i potencjale kulturowym obserwatora (Jałowicki, 2009). Człowiek wrażliwy i otwarty na doznania jakie niesie krajobraz, nawiązuje z przestrzenią dialog, który często wymyka się z możliwości racjonalnego opisu rzeczywistości (Gutkowski, 2009). Sprzyja łączności człowieka z ‘miejscem’¹ i wyzwala percepcję wykraczającą poza sferę „mierzalnego” doświadczenia, pozwala dostrześć w krajobrazie to, co ulotne, chwilowe, zmienne, nieobecne w innych miejscach. ‘Duch miejsca’ obecny w sferze społecznej doprowadza do wykształcenia się tożsamości określonych grup społecznych (mieszkańców, przybyszów) z ‘miejscem’/regionem. B. Gutkowski (2009) we wprowadzeniu do monografii poświęconej *genius loci* pisze: „Smutny byłby świat gdyby nie ‘miejsca’ wyróżnione, różnorodne i odmienne. Starożytni uznali, że ich istnienie zawdzięczamy *genius loci*, opiekuńczej sile, kształtującej ich wyjątkowość, często określanej, jako ‘duch’ lub opiekun. Czy jednakże istnienie takich ‘miejszc’ nie jest jedynie grą naszej wyobraźni, językową figurą czy też możemy do pewnego stopnia zobiektywizować ich istnienie?” (Gutkowski, 2009).

Rozwijając postawione powyżej pytanie B. Gutkowskiego można zastanowić się, jaką rolę pełni *genius loci* w zakresie wspomagania zainteresowania turystycznego określonych regionów? Czy *genius loci* jest pojęciem archaicznym, czy podlega ewolucji, czy dopasowuje się do zmiany warunków współczesnego świata (turboświata)²? Czy turystyka może być czynnikiem wspierającym, czy ograniczającym istnienie *genius loci*? Czy można świadomie kształtować ducha miejsca do postaci swoistego produktu turystycznego? Refleksja nad tym pytaniami stanowi zasadniczy cel niniejszego artykułu.

Rozważania zostaną ograniczone przestrzennie do terenu Podhala i polskiej części Tatr. Znajdzie tu czytelnik odwołania do Zakopanego – niekwestionowanego centrum turystyki polskich gór oraz do mniejszych miejscowości turystycznych tj. Białka Tatrzańska, Bukowina Tatrzańska, Murzasichle, Gliczarów, Czarny Dunajec. Wybór tego regionu do analizy był podyktowanym faktem, iż Podhale i Tatry reprezentują

¹ miejsce rozumiane za Yi Fu Tuanem (1987) jako limitowany symbolicznie lub fizycznie fragment przestrzeni, dostępny tylko dla nielicznych. ‘Miejsce’ jest konkretne, niepowtarzalne, stanowi szczególny fragment przestrzeni wyróżniony przez jednostkę z bezimiennego otoczenia fizycznego, przekształcony w środowisko symboliczne. Człowiek odczuwa emocjonalny stosunek do ‘miejsca’

² pojęcie *turboświata* wprowadził socjolog - W. Sztumski (2006).

unikatowe walory przyrodnicze i jednocześnie utrwalone wzorce kulturowe, a więc ważne cechy, które pretendują go do uznania (wg powyżej opisanych atrybutów) za 'miejsce', w którym nadal istnieje *genius loci*.

W opracowaniu zastosowano ujęcie chronologiczne, wynikiem którego jest spojrzenie na ewolucję *genius loci* Podhala jako na proces geograficzny. Zaproponowano podział na trzy etapy: izolacji, półotwarcia i pełnego otwarcia.

Podstawowymi metodami zastosowanymi w opracowaniu były studia bogatej literatury etnograficznej, geograficznej i historycznej regionu Podhala oraz polskiej części Tatr, a także studia materiałów kartograficznych, obserwacje bezpośrednie, wywiady i analiza ankiet. Artykuł ma charakter dyskusyjno polemiczny.

ZARYS FIZJOGRAFICZNY REGIONU

Aby wyjaśnić przyrodnicze podłoże narodzin 'ducha gór' należałoby szczegółowo przypomnieć warunki fizjograficzne oraz historię osadniczą i gospodarczą tego terenu. Jednak ze względu na ograniczoną objętość artykułu zostanie tu przedstawiony niezbędny szkic, odwołując czytelnika do bogatego dorobku polskich geografów m.in. licznych prac J. Balona, A. Jahna, M. Hessa, M. Kilmaszewskiego, J. Kondrackiego, A. Kotarby, L. Starkla.

Podhale i Tatry leżą w południowej części województwa małopolskiego. W klasyfikacji dziesiątej J. Kondrackiego (1996) w podprowincji Karpaty Wewnętrzne (515-516) i należących do niej dwóch makroregionów: Obniżenia Orawsko Podhalańskiego (514.1) i Łańcucha Tatrzańskiego (514.5). Pierwszy makroregion stanowi rozległą nieckę wypełnioną grubą (do 3000 m) warstwą fliszu, która ze względu na nierównomierny charakter rzeźby została podzielona na mezoregiony Kotliny Orawsko-Nowotarskiej (514.11), wąskie Pasma Skalek, czyli Pieniny (514.12), Pogórze Skoruszyńsko - Gubałowsko-Spiskie (514.13) i Rów Podtatrzański (514.14). Łańcuch Tatrzański dzieli się na dwa mezoregiony - Tatry Zachodnie, z pokrywą krasowiejących skał wapiennych (514.52) i Tatry Wschodnie (514.53), z wychodniami skał krystalicznych, o typowej rzeźbie glacialnej.

Krajobraz przyrodniczy Podhala i polskiej części Tatr³ jest bardzo zróżnicowany. Różnorodność ta wynika z wielkiej dynamiki środowiska przyrodniczego. Wyraża się ona za sprawą, m.in.:

- dużych kontrastów hipsometrycznych - deniwelacje między szczytami (2600-2400 m. n.p.m.) a dnami dolin (700-500 m. n.p.m.) mogą osiągać do 2000 m;
- występowania wielu typów litostratygraficznych skał (od fliszu, przez skały krystaliczne i węglanowe);

³ dla omawianego obszaru używa się także nazwy Podtatrze Polskie (polska część Orawy, Podhale i polska część Spisza).

- różnorodnych i nadal bardzo aktywnych procesów morfotwórczych (m.in. kras, denudacja, procesy niwalne i glacialne);
- dynamicznego przebiegu zjawisk meteorologicznych (wiatr halny, morza mgieł, najwyższe sumy opadów, długo zalegająca pokrywa śnieżna, inwersje temperatur); dobrze rozwiniętej sieci hydrograficznej⁴ (gęsta sieć rzek i potoków, liczne źródła, wodospady);
- piętrowego układu krajobrazów roślinnych i występowania licznych gatunków reliktowych i endemicznych.

SZKIC HISTORII OSADNICZEJ REGIONU

Na podstawie śladowych⁵ danych archeologicznych można stwierdzić, że w analizowanym regionie nieliczne osadnictwo istniało począwszy od paleolitu i trwało do epoki brązu (stanowiska w Lipnicy Wielkiej, Piekielniku, w Białym Dunajcu, Szaflarach, Bańskiej, Koniówce i Podczerwonem, w Sromowcach Niżnich i Wyżnich, Frydmanie, Nowej Białej). W okresie halsztackim (800-500 lat p.n.e.) osiami dolin Dunajca, Popradu, Wagu i Orawy, i przez najniższe przełęcze Tatr przenikały z południa na Podhale grupy koczowników (Węclawowicz, 1995). Te epizody osadnicze nie miały znaczenia dla wykształcenia się cech krajobrazu kulturowego regionu.

Do końca XII wieku opisywane tereny pozostawały prawie bezludne. Istniała jedynie osada Stare Cło usytuowana przy drodze na Węgry oraz gród i zameczek Szaflarski. Od XIII wieku, działali tu cystersi, rozpoczęła się akcja kolonizacji na prawie niemieckim. Osadnicy niemieccy zajmowali się na Podhalu głównie handlem i rzemiosłem, z czasem także wydobywaniem kruszców. Kolejna XIV-wieczna, wielka fala osadnictwa objęła ludność pasterską - wołoską. W XVI i XVII wieku osadnictwo dotarło poprzez Kotlinę Nowotarską do Tatr.

W XVII w. istniały już wsie Chochołów, Ciche, Ratułów, Biały Dunajec i Leśnica, a następnie powstawały kolejne wsie: Zakopane, Murzasichle, Kościelisko i Dzianisz (Radwańska-Paryska, Paryski, 2004).

W swych początkach były to tzw. osady sezonowe, gdy na pastwiskach, polanach i tatrzańskich halach wypasano owce. Z czasem, obok gospodarki pasterskiej zaczęto uprawiać ziemniaki i owies a osady sezonowe przekształciły się w osady stałe. Od stuleci poszukiwano w Tatrach także cennych metali. Rozkwit górnictwa kruszców: złota, srebra, miedzi, cynku i ołowiu nastąpił w XV i XVI w. (najwcześniej na Ornaku nad doliną Kościeliską), a od XVIII w rozpoczęto eksploatację rud żelaza. Kopalnie, kuźnie, fryszerki, huty, powstawały w Dolinie Jaworzynce (Kuźnie – tzw. hamernia), Bystrej i Kościeliskiej (fot. 1). Górnictwo metali było silnym impulsem przyspieszającym rozwój osadnictwa. Zakończony pod koniec XIX wieku proces wydobywania zmienił antropogenicznie krajobraz tatrzańskich dolin; do dziś można

⁴ badany obszar odwadniany jest przez liczne dopływy Białego i Czarnego Dunajca i Białki oraz Orawy.

⁵ archeolodzy nie dysponują dowodami w sprawie oceny ciągłości osadniczej w okresie pradziejowym i czasach starożytnych (Przyboś, 1995).

odnaleźć ślady dawnych sztolni w okolicach Kuźnic. Proces uprzemysłowienia Tatr zapisany jest na mapach i przetrwał w opisach literackich, legendach i podaniach.

Ostatecznie w zasiedleniu Podhala miały udział mocno zróżnicowane pod względem kulturowym i gospodarczym fale osadników polskich, wołoskich i niemieckich, później odnotowano też wpływy kultury słowackiej i węgierskiej (Przyboś, 1995).

W rezultacie zmiennych kolei dziejowych, migracji etnicznych, przemian politycznych wytworzył się obszar o specyficznym kolorycie artystycznym, różnych konotacjach historycznych i emocjonalnych, w których treści kulturowe są nierozzerwalnie związane z przyrodniczymi (Węclawowicz, 1995). W warunkach zmienionej państwowości i w deterministycznym związku człowieka z naturą rozwijał się specyficzny wzorzec kulturowy podhalańskich górali.

NARODZINY *GENIUS LOCI*

Okres XVIII-XIX w., można już uznać za ustabilizowany osadniczo. W tym czasie w pełni zaczęły objawiać się specyficzne cechy 'miejsca'. Głównymi przyczynami wykształcenia się odmienności Podhala w tamtym czasie była zróżnicowana i unikatowa przyroda oraz odizolowanie ludności wynikające z trudnej dostępności. Tereny te były zamknięte i mało interesujące, czemu sprzyjało m.in. peryferyjne położenie Galicji. Podhale wówczas rozwijało się wg znanego w geografii modelu „wyspy” (Jędrusik, 2001). Izolacja przestrzenna⁶ Tatr i Podhala miała charakter względny a nie zupełny, gdyż obszar ten był oddzielony fizycznie od sąsiednich, ale wskutek napływu kolejnych fal osadników utrzymywał z nimi ograniczone kontakty (np. handlowe) i wymieniał z nim informacje (np. z Małopolską czy ze słowacką częścią Spisza i kotliną Popradu). Dostępność i zainteresowanie obszarem było jednak bardzo ograniczone za sprawą bariery wysokich gór oraz trudnych warunków środowiskowych, m.in. kontrastowego i srogiego klimatu. Ponadto istniejące szlaki komunikacyjne wiodące przez najniższe przełęcze miały charakter regionalny a nie ponadregionalny. Skutkowało to słabym i opóźnionym przenikaniem informacji i nowości technologicznych z sąsiednich regionów. Czynniki te należy uznać za sprzyjające do wykształcenia się i utrzymania kulturowych „endemitów”.

Oceniając ten etap należy stwierdzić, że w tym czasie wykształciła się w pełni specyfika kulturowa regionu w silnym związku z warunkami przyrodniczymi. Nastąpił rozwój autentycznego folkloru wyrażonego w sztuce ludowej, góralskiej muzyce, legendach o zbójnikach, podaniach, mitach, stroju, gwarze, zwyczajach i obrzędach.

Folklor ten zaświadcza o przywiązaniu górali do przyrody, tradycji i religii (Kuleczka, 1994). W tym czasie krajobraz nabierał cech swojskich, ewolucyjnie powstawał i kształtował się *genius loci*, a Podhale wykształciło w pełni tożsamość krajobrazową (tab. 1).

⁶ występujące tu zjawisko izolacji względnej, rozumiane jako występowanie warunków do odosobnienia, odłączenia i separacji (WEP, t. 5, s. 151; *Słownik języka polskiego*, PWN, T.1, s. 813).

Tab. 1. Korelacja etapów rozwoju przestrzennego, typów przeobrażeń środowiska i krajobrazu oraz rozwoju genius loci Podhala

Tab. 1. Correlation of spatial development, types of environment and landscape transformations and the genius loci development of Podhale region

Etap rozwoju regionu <i>Stages of region development</i>	Typ przestrzeni turystycznej <i>Type of tourist space</i>	Faza cyklu rozwoju obszaru turystycznego <i>Phase of tourist development cycle</i>	Typ przeobrażeń krajobrazu i środowiska <i>Type of landscape and environment transformation</i>	Wzajemne relacje społeczności lokalnych i przyjezdnych <i>Relationship between local community and tourist</i>	Status Genius loci <i>Status of genius loci</i>
Etap odosobnienia do końca XVIII w	przestrzeń izolacji	pojęcie turystyki jeszcze nie istnieje	krajobraz kulturowy o ewolucyjnym kierunku rozwoju; determinizm geograficzny	asymilacja nowych osadników; tworzenie się wspólnot lokalnych, silne związki tożsamościowe	narodziny i ewolucyjny wzrost <i>genius loci</i> ; autentyczność ducha miejsca
Etap półotwarcia XIX/XX w	przestrzeń eksploracji	faza rozwoju	krajobraz kulturowy autentyczny, swojski	akceptacja i tolerancja wobec turystów; turysta jako współtwórca krajobrazu	świadomy zachwyt i rozwój <i>Genius loci</i> m.in. przez bohemę artystyczną i oczekiwania turystów
	przestrzeń penetracji	faza dojrzałości	krajobraz kształtowany przez elity społeczne; krajobraz harmonijny	fascynacja przyjezdnych przyrodą i folklorem	
	przestrzeń asymilacji				
Etap otwarcia XX/XXI w .	przestrzeń kolonizacji	faza nasycenia	krajobraz kulturowy – typ turystyczny	turysta jako klient i konsument; obojętność lub antagonizm, ze strony miejscowych	<i>genius loci</i> kreowany na potrzeby turystyczne
	przestrzeń urbanizacji	faza przesycenia		folkloryzacja krajobrazu i obyczajów na „życzenie” przyjezdnych	<i>neo-genius loci</i> – jako atrakcja turystyczna

Etap ujednolicenia	globalizacji	faza upadku	krajobraz kulturowy typ standaryzowany	Irytacja, pogłębiający się antagonizm	całkowity zanik <i>genius loci</i>
--------------------	--------------	-------------	--	---------------------------------------	------------------------------------

Źródło: Opracowanie własne z wykorzystaniem wielu prac: S. Liszewskiego, R. Butlera, B. Prideaux, G. Doxeya, E. Cohean, S. C. Ploga, K. Podemskiego, V. Smitha.

Source: Owner compilation on the base many works of S. Liszewski, R. Butler, B. Prideaux, G. Doxey, E. Cohen, S. C. Plog, K. Podemski, V. Smith.

XIX w. i I POŁOWA XX w. – NOWE BODŹCE DLA ROZWOJU *GENIUS LOCI*

Bariery przyrodnicze, które należy uznać za pierwotny czynnik izolacji Tatr i Podhala miały także charakter względny i z czasem postępu cywilizacyjnego mogły być przekraczane. Podtatrze stopniowo otwierało się na obce wpływy. Wzmogło to zainteresowanie badanym obszarem. Na Podhale i w Tatry napływali „nowi” osadnicy, których motywem przyjazdu była fascynacja odrębnością przyrodniczą i kulturową, szukanie inspiracji do twórczości artystycznej i literackiej. Malowniczość, wzniosłość i unikatowość krajobrazu Podhala i Tatr była przez ponad sto lat silnym magnesem przyciągającym przyjezdnych. ‘Duch miejsca’ był ważnym czynnikiem w rozwoju turystyki w Tatrach końca XIX i początków XX w. (Pisera, 2007). Jest prawdopodobne, że już wcześniej urządzano wycieczki w rejon Tatr, ale nie zachowały się o nich żadne konkretne informacje⁷.

Za przełomowy moment „otwarcia” Podhala należy uznać rok 1884, w którym uruchomiono połączenie kolejowe między Krakowem a Chabówką. Skróciło to podróż z Krakowa w Tatry do dwóch dni. Szczególna atmosfera wsi Podhala i Tatr sprawiała, że na przełomie XIX i XX w. rodził się tu zorganizowany ruch turystyczny, podejmowano pierwsze poważne wyprawy taternicze, Zakopane zyskiwało uprzywilejowaną pozycję wśród miejscowości wypoczynkowych (Tondos, 2004). Rozwijała się turystyka tzw. letników w sąsiednich wsiach tatrzańskich.

Do roku 1850 główną bazą wypadową w góry były Kuźnice, później rolę tę przejęło Zakopane, gdyż już wówczas, za sprawą m.in. Stanisława Staszica, zauważono kolizję interesów między obiektami hutniczymi a funkcjami wypoczynkowymi⁸. W II połowie XIX w. polna droga, która łączyła centrum wsi Zakopane z Kuźnicami zaczęła przekształcać się w ulice Krupówki i Zamoyskiego. Prasa lokalna w 1900r. pisała: „Rzecz po prostu zdumiewająca. Przyjeżdżają ludziska z Bóg wie jak daleka, wydają Bóg wie ile pieniędzy - po co? Po to aby się popisywać na Krupówkach wiedeńskimi czy paryskimi rękawiczkami (...) Tem się tłumaczy, że kiedy w górach pusto na Krupówkach pstro od jedwabnych bluzek, koronkowych żabotów i żółtych bucików.” Do głównych atrakcji należało zwiedzanie huty żelaza w Kuźnicy lub kąpiel

⁷ najczęściej przyjezdni dostawali się do Zakopanego furkami z Krakowa, gdzie górale przywozili na targ wyroby żelazne z hut kuźnickich, a w drodze powrotnej zabierali chętnych turystów.

⁸ w 1878 r. zaprzestano ostatecznie wydobywania rud żelaza.

w cieplicity w Jaszczurówce. W 1870 r. powstała w Zakopanem pierwsza restauracja, a w 1874 pierwsze kasyno (fot. 2).

Liczba przyjezdnych stopniowo wzrastała. W 1860 r. do Zakopanego przyjechało zaledwie 59 osób i liczba ta podwoiła się dopiero w ciągu dziesięciu lat. Jednak od 1886 r. zanotowano gwałtowny wzrost liczby turystów, który związany był upowszechnieniem funkcji uzdrowiskowej (m.in. powstaniem Stacji Klimatycznej). W 1900 r. w samym Zakopanem przebywało już 8000 przyjezdnych (Pisera, 2007).

Fot. 1. Kuźnice w końcu XIX w
(fot. Pisera, 2007).

Photo 1. Kuźnice on the end of 19 century (photo by Pisera, 2007).

Fot. 2. Krupówki w końcu XIX w.
(fot. Pisera, 2007).

Photo 2. Krupówki (main street in Zakopane) in the end of the 19 century (photo by Pisera, 2007).

Popularyzacji ruchu turystycznego a jednocześnie ochronie przyrody w tamtym czasie służyło Towarzystwo Tatrzańskie. Budowano schroniska, wyznaczano szlaki górskie, prowadzono szkolenia przewodników i ratowników górskich. W 1912 r. podjęto zabezpieczenia Tatr przed utratą pierwotnego charakteru krajobrazu, rozpoczęto opiekę nad rzadkimi gatunkami roślin i zwierząt tatrzańskich, podjęto także starania przeciwdziałające zaśmiecaniu gór i niewłaściwemu zachowaniu się człowieka w stosunku do dzikiej przyrody⁹ (Morawska – Nowak, 1992). Po I wojnie światowej ruch turystyczny wzrastał się (Zaczyński, 1938). Staraniem Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego trwały prace nad utworzeniem Parku Narodowego. Natrafiały one na duże trudności związane z koniecznością wykupu przez państwo gruntów oraz sprzeciw górali wobec nadmiernego zainwestowania południowej części Tatr. Pomimo sprzeciwu Państwowej Rady Ochrony Przyrody, w 1935r. zrealizowano budowę kolei linowej na Kasprowy Wierch oraz powstała droga zwana „ceprostradą” z Morskiego Oka na przełęcz Szpiglasową¹⁰. Tatry stawały się coraz bardziej otwarte na turystów.

⁹ po dwóch latach działania sekcji zaobserwowano poprawę w zachowaniu się turystów, odstąpiono także od budowy kolejki na Świnicę.

¹⁰ niektóre odcinki wykonywano przy użyciu dynamitu.

Wyjątkowe walory Podtatrza dostrzegli ludzie z kręgu szeroko rozumianej kultury. Krajobraz Tatr i góralska kultura ludowa była przedmiotem zainteresowania twórców literackich już w dobie romantyzmu, jednak rozwój twórczości artystycznej nastąpił w okresie Młodej Polski (Stecki, 1980). Atmosfera – ‘duch’ wsi Podhala sprawił, że powstała tu specyficzna wspólnota ludzi i miejsca, którą zwykło określać się, jako góralszczyznę. Była ona niezwykle atrakcyjna dla przyjezdnych, uosabiała swojskie, naturalne i niejako przyrodzone człowiekowi cechy – przywiązania i przynależności do miejsca, do krajobrazu (Pawłowska, 1994). W czasach utraconej niepodległości takie idee spotykały się ze szczególnym zainteresowaniem, wyrażającym się w pragnieniu obcowania ze światem i ludźmi gór. Moda na góralszczyznę stała się wyrazem tożsamości narodowej, jej kwintesencją i synonimem. Znalazła wyraz w literaturze, malarstwie, rzeźbie, muzyce. Magia gór przyciągała elity artystyczne, społeczne, polityczne; to tu rodziła się nadzieja na odzyskanie niepodległości i odrodzenia narodu (Kuleczka, 1994). Zakopane stało się siedzibą bohemy i cyganerii artystycznej¹¹.

Tatry stanowiły idealne miejsce także do ucieczki przed ponurym życiem w uprzemysławiających się miastach. S.I. Witkiewicz w artykule *Demonizm Zakopanego* (1919) napisał: „Zakopianina – narkotyk, który znajduje się w powietrzu między Gubałówką a Giewontem sprawia, że wszystko jest innym niż wszędzie indziej”. A w *Kurierze Zakopiańskim* - „Możliwym jest, że żyjąc w tej zaklętej krainie staczymy się w otchłań (...) ale jest to piekielnie przyjemne w swej męczarni” (Budzyńska, 2009).

W przychylnych warunkach atmosfery artystycznej rozwijało się także rzeźbiarstwo i malarstwo, których wyroby miały użyteczny lub sakralny charakter¹². Wybitnymi przedstawicielami byli tu A. Kenar, A. Rząsa i W. Hasior. W malarstwie na szkle, które jest specjalnością Podhala zasłynęli m.in. S. Gałek, K. Brzozowski, K. Sichulski, S. Witkiewicz i jego syn Ignacy.

Wielką inspiracją dla twórców była także oryginalna muzyka góralska. Traktowana jako przejaw spontaniczności, chwilowego nastroju, góralskiej obrzędowości, wyraża pozytywne emocje i przesłania. Podstawowe instrumenty muzyczne stanowią piszczałki, fujarki, trombity, dudy, gęśle, a obecnie skrzypce. Tematycznie muzyka nawiązuje do umiłowania, a wręcz sakralizacji Tatr, barwności życia górali, batorów i juhasów (Romaniszyn, 1932). Inspirowany muzyką góralską taniec, do dziś jest wyrazem siły, zręczności, męskości i odwagi (szczególnie taniec *zbójnicki*) (Kroh,

¹¹ Tworzyli tu m.in. S. Goszczyński, J. Kasproicz A. Asnyk, T. Przerwa-Tetmajera, K. Makuszyński, L. Staff, J. Przyboś, H. Sienkiewicz, W. Reymont, W. Orkan, A. Strug, G. Zapolska, W. Pol, S.I. Witkiewicz (Witkacy), T. Miciński, J. Żuławski, S. Żeromski - artyści stwarzali tu własny, idealny świat (szerzej o tym piszą m.in.: Jagiełło (red.), 1975; Kolbuszewski, 1981; 1992, Piotrowski, 1970).

¹² Wybitnymi przedstawicielami byli tu A. Kenar, A. Rząsa i W. Hasior. W malarstwie na szkle, które jest specjalnością Podhala zasłynęli m.in. S. Gałek, K. Brzozowski, K. Sichulski, S. Witkiewicz i jego syn Ignacy.

2002)¹³. Do wybitnych artystów, którzy ulegli zafascynowaniu muzyką i tańcem góralskim, i uznali góralszczyznę za nieprzebrane źródło inspiracji należeli m.in. K. Szymanowski, M. Karłowicz, F. Nowowiejski i I. Paderewski, M. Kondracki, S. Mierczyński, J. Maklakiewicz, G. Bacewiczówna, F. Rybicki, L. Różycki, S. Moniuszko, J. Stefani i W. Bogusławski (Młodziejowski, 1975; Romaniszyn, 1932). W utworach tych dźwiękami odmalowano krajobraz tatrzański, rwące potoki, halny czy szum smreków i rytm biegu kozic.

Idylliczność i mistycyzm krajobrazu Tatr i Podhala, unikatowy folklor oraz wszechobecny *genius loci* sprzyjały kontemplacji i wyzwalały ducha twórczości. Przybywający do Zakopanego artyści nadali miastu przydomek „Polskich Aten”; nazywali Zakopane także „Rajem Odzyskanym” i „Ziemią Świętą Młodej Polski”.

Szczególna atmosfera miejsca odczuwalna we wsiach Podhala i Tatr wynikała także z tradycji budowlanych, które mają długą i świetną historię. W przeciągu wielu wieków wykształciły się tu rozmaite formy i cechy konstrukcji. Podstawą odmienności architektonicznych w stosunku do innych regionów Polski są m.in. zależności konstrukcji domu od lokalnych uwarunkowań geologicznych oraz morfologicznych terenu, a także specyficznych warunków klimatycznych – silnych wiatrów i obfitych opadów śniegu¹⁴ (Łaś, 2000; Pytel, 1999; Ryńska, 2001).

Tradycyjne budownictwo podhalańskie, zarówno mieszkalne, gospodarcze – szalasy, zakłady rzemiosła wiejskiego jak i sakralne – kościoły, kaplice – było niemal całkowicie drewniane (Kroh, 2002). Cechy wernakularnej architektury Podhala omówiła autorka w innym artykule (Myga-Piatek, 2009).

Na przełomie XIX i XX w. domy podhalańskie zostały rozbudowane. Pojawiły się projekty opracowane przez Stanisława Witkiewicza (fot. 3). Jako wzorzec wykorzystał on tradycyjne budownictwo i zdobnictwo dodając wiele elementów, aby podtatrzańskie chałupy przekształcić w rezydencje, typu willowego. Pierwszy obiekt w nowopowstałym stylu - willa „Koliba”, stanęła w 1892 r. w pobliżu ul. Kościelskiej i przyjęta została w Zakopanem, jako duże wydarzenie (Bednarek, 2008). Domy w wyjątkowy sposób komponują się z górskim krajobrazem, będąc nieodłącznie

¹³ Do wybitnych artystów, którzy ulegli zafascynowaniu muzyką i tańcem góralskim, i uznali góralszczyznę za nieprzebrane źródło inspiracji należeli m.in. K. Szymanowski, M. Karłowicz, F. Nowowiejski i I. Paderewski, M. Kondracki, S. Mierczyński, J. Maklakiewicz, G. Bacewiczówna, F. Rybicki, L. Różycki, S. Moniuszko, J. Stefani i W. Bogusławski (Młodziejowski, 1975; Romaniszyn, 1932).

¹⁴ w umiejętnym dostosowywaniu domów Podhala do warunków środowiska przyrodniczego wyraziła się „mądrość” regionalnej architektury. Wyrazem tego rozumnego stosunku była przede wszystkim korzystna orientacja budynku względem stron świata, jego usytuowanie w terenie, lokowanie w miejscach mniej wietrznych; a także jego bryła, kształt dachu, wysięgi okapów, rozmieszczenie drzwi i okien dostosowane do dużych opadów śniegu i silnych wiatrów halnych. W przeszłości wpływ na wygląd całych osad i skupień osiedli, kształt siedlisk czy układ zagrody miały ukształtowanie terenu i przebieg naturalnych cieków wodnych (Kiełczewska-Zalewska, 1971; Matlakowski, 1892; Rózański, 1979).

związane z kulturą i sztuką Polski¹⁵ (Kornecki, 1987). Witkiewiczowski styl reprezentują w Zakopanem m.in. wille: „Oksza”, „Dom pod Jedłami” - najpiękniejszy budynek w tym stylu, „Rialto”, „Konstantynówka”, „Grażyna”, „Chałupa pod Wykrotem”. Styl zakopiański pozostawił po sobie także obiekty wśród architektury sakralnej (np. kaplica na Jaszczurówce, cmentarz na Pęksowym Brzysku – fot. 4).

Od początku XX w., odchodzono od skomplikowanych rozwiązań architektonicznych, a wybierano proste i skromne rozwiązania, które zbliżały się stylistycznie do bardziej rozbudowanych chałup góralskich. Po 1910 r. styl zakopiański zaczął powoli zamierać.

Oceniając rolę tego etapu w rozwoju *genius loci*, należy stwierdzić, że inspirowana motywami górskimi literatura, malarstwo, muzyka jak i architektura przełomu XIX/XX podkreśliły wyrazisty wzorzec kulturowy regionu i przyczyniły się do wzmocnienia *genius loci*. Zarówno styl zakopiański jak i pozostała twórczość artystyczna uchroniły Zakopane i całe Podhale przed obcymi wpływami, a jednocześnie tzw. „mit tatrzański” został podniesiony do rangi narodowej i służył potwierdzeniu niezależności Polaków, ich odrębności na tle Europy, był świadectwem istnienia i łączności narodu z tradycją ludową.

Jednak wraz ze wzrostem zainteresowania Zakopanem i sąsiednimi miejscowościami postępowała zmiana naturalnej góralskiej atmosfery Podhala. Zakopane stało się bardziej miejskie, młodopolskie niż góralskie. W satyrycznym dziele Andrzeja Struga *Zakopanoptikon, czyli kronika czterdziestu dziewięciu dni deszczowych w Zakopanem* (1957), autor poddał krytyce postępującą urbanizację (por. tab. 1).

OKRES WSPÓŁCZESNY (OD LAT 80. XX w.) – CZAS PEŁNEGO OTWARCIA

W czasie II wojny światowej ruch turystyczny na Podtatrzu niemal całkowicie zamarł. W 1954 r. powołano Tatrzański Park Narodowy, który nie doczekał się realizacji w okresie międzywojennym. Skutkowało to m.in. zakazem wypasu owiec na halach objętych granicami TPN¹⁶. Powstałe w 1950 r. Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze propagowało masowe wycieczki w góry.

¹⁵ do głównych cech stylu zakopiańskiego należą: wysokie podmurówki, duża ilość załomów, uskoków, ozdobne tarasy, ganki, wystawki i małe facjatkowe pokoje, wielkie ozdobne kominy, duża ilość pazdurów na zakończeniach licznych daszków, koronka wzdłuż kalenicy, duża różnorodność kształtów otworów okiennych, zdobienia w postaci rysiów, psów, słoneczka. Budynek był jedno- lub dwutraktowy, piętrowy, stawiane z płazów. Sosrąb (element konstrukcyjny w formie szerokiego bala, podtrzymujący belki pułapu w budynku mieszkalnym) pełnił funkcję zdobniczą - wycinano na nim ozdobne rozety, krzyże, daty budowy, nazwiska fundatorów i różne sentencje (Czerwiński 2006).

¹⁶ w latach międzywojennych na tatrzańskich halach wypasano około 20 000 owiec i istniało 300 szałasów pasterskich. Po utworzeniu Tatrzańskiego Parku Narodowego (1954 r.) szalasy zlikwidowano a wypas przeniesiono w inne partie gór, m.in. w Pieniny i Bieszczady. Od 1981 r. przywrócono tzw. kulturowy wypas owiec i krów. Obecnie wypas prowadzi się na 30 polanach o łącznej powierzchni 130 ha przez licencjonowanych baców, którzy mają w obowiązku podtrzymywać tradycje i obrzędy związane z wypasem.

Fakty te spowodowały wyraźne ożywienie i wzrost zainteresowania turystycznego. W socjalistycznej Polsce Zakopane miało stać się modelowym kurortem. Od lat 70 – 80.XX w. miasto podlegało idei przymusowego „unowocześniania”, powstawało budownictwo modernistyczne lub bezstylowe. Budowano hotele o standaryzowanej – miejskiej architekturze np. Kasprowy, Gromada (fot. 5) czy Helios oraz kilkanaście mniejszych obiektów mieszkalnych (np. osiedle przy ulicy Kasprusie, czy w dolnym Zakopanem przy stacji PKP - dla osób pracujących w obsłudze ruchu turystycznego) mocno odbiegających od pierwotnych wzorów regionalnych Zakopanego. Wiele z domów wypoczynkowych powstało w ramach Funduszu Wczasów Pracowniczych, co miało upowszechnić turystykę w Tatrach i na Podhalu.

W późniejszym okresie (lata 80 i 90.) podejmowano próby nawiązania do stylu zakopiańskiego w mniej lub bardziej efektywny sposób. Nastąpiło niepokojące zjawisko przejmowania tylko manieri „stylu zakopiańskiego” bez zrozumienia istoty jego konstrukcji. Wskutek dostępności opału (w początkach tego okresu - drewno, tani węgiel, później gaz ziemny, a obecnie także energia geotermalna), nastąpiło częściowe uniezależnienie stylu budownictwa od warunków klimatycznych. Powstające domy w Bukowinie, Tatrzkańskiej, Białce, Gliczarowie i Murzasichlu, Poroninie, Czarnym Dunajcu mają np. wysokie podmurówki¹⁷, wielkopołaciowe dachy pokryte ozdobną papą lub falistą różnobarwną blachą (Borcz, Niedźwiecka-Filipiak, 2004; Myga-Piatek, 2009). Liczba domów prywatnych na Podhalu wzrosła w ciągu ostatnich trzydziestu lat prawie trzykrotnie (Kroh, 2002).

Pozytywnym objawem jest renesans budownictwa drewnianego z płazów lub ich imitacji. Powstaje wiele restauracji, karczm, pensjonatów a nawet dużych hoteli wybudowanych w stylu nowopodhalańskim (fot. 6). Niektóre łączą w sobie tradycyjne budownictwo drewniane i nowoczesne budownictwo murowane. Przykładem mogą być hotele: Czarny Potok, Sabała lub te o bardziej wyrafinowanym detalu architektonicznym jak Litwor. Powstają wielkogabarytowe hotele o nazwach całkowicie obco brzmiących: np. Belvedere, Bellamonte, Wersal. O komercyjnym charakterze Podhala mogą świadczyć oferty turystyczne, w których „góralsko riwiera” spełni oczekiwania najbardziej wymagających przyjezdnych. Miejscowości podhalańskie i tatrzańskie stanęły w obliczu pełnego otwarcia na nowej idee. Nastąpiło całkowite „zalenie turystyczne” miejscowości Tatr i Podhala. Szczególnie Zakopane, Chochołów, Kościelisko, Bukowina Tatrzkański, Białka Tatrzkańska, Gliczarów, Murzasichle, Czarny Dunajec, Małe Ciche, spotykają się z ogromnym zainteresowaniem turystycznym. Rocznie opisywany region odwiedza ponad 2 mln przyjezdnych. W 2009 r. w przeciągu tylko dwóch miesięcy (lipiec – sierpień) w polskie Tatry weszło 1198 tys. turystów (absolutny rekord i dotyczy tylko rejestrowanych wejść na szlaki na podstawie sprzedanych biletów do TPN), a w tym samym okresie 2010 r. - 955 tys. Średnio

¹⁷ było to pierwsze świadectwo przystosowania domów do wynajmu dla turystów, gdzie na wysokim parterze mieszkają domownicy, a wyższe piętra przeznaczone są pod wynajem „letników”.

dziennie po polskich szlakach tatrzańskich chodzi od 20 tys. do 30 tys. turystów. Przez większość roku region jest w stanie „obłączenia” turystycznego (fot. 7, 8, 9). Pojemność i chłonność turystyczna są wielokrotnie przekraczane (Myga-Piątek, Janowski, 2009).

W sposób automatyczny nasuwa się pytanie, co sprawia, że pomimo uciążliwości podróży (zakorkowana trasa zwana „zakopianką”), spodziewanego tłoku w miejscowościach i na szlakach, niedostatecznej bazy narciarskiej, wysokich cen liczba turystów systematycznie wzrasta? Co stanowi prawdziwą współczesną magię tego regionu?

Na podstawie obserwacji, wywiadów i badań ankietowych można stwierdzić, że obecnie turyści, tak jak przed laty, przyjeżdżają zobaczyć „kolebkę góralszczyzny”, poczuć i doświadczyć atmosferę podtatrzańskich wsi i samego Zakopanego. Ułatwia to wykreowana do postaci produktu turystycznego „swojskość krajobrazu” a jednocześnie jego „odmienność”.

Można tu rozważyć kilka zasadniczych postaw i motywacji turystycznych osób przyjeżdżających w polskie Tatry. Najliczniejszą grupę turystów stanowią osoby udające się w góry. Wymienione miejscowości, a szczególnie Zakopane nadal pozostają bazą wypadową na górskie szlaki. Drugą wyraźną grupę przyjezdnych stanowią turyści „miejscy”, w tym coraz liczniej obcokrajowcy (Madurowicz, 2008), dający się mamie reklamie góralszczyzny, którzy nie mają potrzeby pełnego otwarcia na uroki autentycznego *genius loci*, a zadawała ich „duplikat” czy „autoplgiat”. Obie te grupy są bardzo niejednorodne, a głębsze studium postaw i motywów turystów odwiedzających Tatry i Zakopane wykracza poza ramy tego artykułu. Badania ankietowe prowadzone przez K. Piotrowiak (2010) wykazały, że turyści do Zakopanego i okolic przyjeżdżają głównie dla walorów krajobrazowych (piesze wędrówki po szlakach tatrzańskich) - 63,5% i pięknych widoków – 11,1%. W dalszej części ankietowani wskazują na „klimat miejsca” i niezwykłą atmosferę Zakopanego i okolic oraz ich magię i tajemniczą energię (odpowiedź tę wskazało łącznie około 15%).

Obecny etap – pełnego otwarcia regionu na przyjezdnych, obok w przewadze negatywnych procesów, ma także swoje pozytywne strony. Za najważniejszy pozytywny skutek otwarcia regionu należy uznać fakt podtrzymywania dawnych tradycji i praktyk góralskich, nawet, jeśli są one mocno zmodernizowane. Strój góralski stanowi obowiązkowy uniform kelnerów w regionalnych karczmach góralskich, na każdym kroku towarzyszy przyjezdnym muzyka góralska, a restauracyjne menu obfituje w regionalne potrawy. Każdy turysta może doświadczyć szczególnego klimatu i zapachu Zakopanego. O tym jak silną pozycję ma „nasz” *genius loci* można przekonać się przekraczając dawną granicę między Polską a Słowacją w Jurgowie, Łysej Polanie czy Chochołowe. Słowacka część Tatr i kotlina Popradu zatraciła zupełnie swe historyczne walory; ‘ducha miejsca’ nie odnajdziemy w Tatrzańskej Łomnicy, Smokowcach czy Starej Lesznej. Pomimo równie dawnych jak w Polsce

tradycji osadniczych i zachowanych jeszcze reliktyw architektury uzdrowiskowej¹⁸ słowacka część Tatr nie podtrzymała dawnych wzorców. Dziś turyści przyjeżdżają tu tylko na narty (dobra infrastruktura narciarska), ale relaksować i bawić się jadą kilka kilometrów dalej - do Białki, Bukowiny czy Zakopanego. Tu magia góralszczyzny jest nadal obecna.

Drugim pozytywnym przejawem otwarcia Podhala i polskich Tatr są wzmożone i bardziej rygorystyczne przepisy udostępnienia przyrody TPN. Wprowadzane są bariery w dostępności turystycznej i rozwoju infrastruktury narciarskiej, co niestety skutkuje wielkim społecznym trójstronnym konfliktem na linii – TPN - właściciele gruntów – turyści. Jednak obiektywnie patrząc, nie zawsze popularne wśród turystów decyzje zabezpieczają unikatową i czułą przyrodę Tatr przed całkowitą dewastacją. Takiego nastawienia nie reprezentują nasi słowaccy sąsiedzi. Na całym odcinku Słowackich Tatr buduje się nowe ośrodki narciarskie i stacje klimatyczne o architekturze odbiegającej od góralskiego stylu¹⁹.

Innym pozytywnym przejawem wzmożonego zainwestowania turystycznego jest wzmożenie rygorów ochrony środowiska, w tym budowa kanalizacji i rozwój geotermii - wykorzystanie gorących źródeł do ogrzewania pensjonatów i zasilania basenów. Ograniczone zostało opalanie domów i pensjonatów węglem²⁰, co znacząco podniosło komfort bioklimatyczny położonego w kotlinie Zakopanego i ulokowanych w dolinach wsi - Białki i Bukowiny Tatrzańskiej.

Na uwagę zasługuje budownictwo sakralne (np. kościół na Krzeptówkach) a także moda na styl neo-wernakularny, który pielęgnuje rodzime wzorce architektoniczne.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Kiedy w okresie Młodej Polski trwał rozwój Zakopanego, rozkwitała także harmonijnie jego architektura, kultura, sztuka, rzemiosło, wspomagane wyobrażeniami przybyszów. Obecnie masowość turystyki w polskich Tatrach wywołuje bardzo intensywny rozwój przestrzenny nie tylko Zakopanego, ale i małych (do niedawna) osad. Oczekiwania współczesnych turystów są główną siłą kreującą ten rozwój (tab. 1).

Wzrost turystyki masowej, o cechach komercyjnych nastawionych konsumpcyjnie, wymusił bardzo dynamiczny rozwój budownictwa regionalnego. Całe Podhale, ale w szczególny sposób Zakopane jest wielkim placem budowy. Powstają ekskluzywne hotele i pensjonaty nastawione na bogatego turystę. Budownictwo regionalne Podhala jest celowo pielęgnowane, jako markowa „konfekcja” turystyczna, podoba się przyjezdnym i cieszy się nie słabnącym zainteresowaniem.

¹⁸ ruiny wspaniałych niegdyś domów uzdrowiskowych i sanatoriów straszą dziś przyjezdnym, a budowane są nowe obiekty w stylu „alpejskim”.

¹⁹ poniekąd decyzje o takim modelu rozwoju turystycznego pomógł Słowakom podjąć kataklizm atmosferyczny, w którym 19 listopada 2004 roku silna bora położyła 40 km lasu na powierzchni 12600 ha (około 5 mln drzew świerkowych).

²⁰ wyeliminuje to opalanie odpadami, plastikowymi opakowaniami itp. co niestety w latach 90. było bardzo popularnym procederem.

Fot. 3. Willa Karola Szymanowskiego – przykład architektury regionalnej.

Photo 3. Villa of Karol Szymanowski – example of regional architecture.

Fot. 4. Cemntarz na Pęksowym Brzyzku.

Photo 4. Graveyard on Pęksowe Brzyzko.

Fot. 5. Hotel Gromada – jeden z kilku przykładów niestylistycznej zabudowy Zakopanego– produkt lat 70. XX w.

Photo 5. Hotle Gromada, one of few example of the nonstylistic building development in Zakopane, product from 70. the 20-th century.

Fot. 6. Przykład neovernacularnej architektury Zakopanego.

Photo 6. Example of neovernacular architecture.

Fot. 7. Krupówki - główna ulica Zakopanego.

Photo 7. Krupówki – main street of Zakopane.

Fot. 8. Oblężenie turystyczne - kolejka do wyciągu na Kasprowy Wierch.

Photo 8. Tourist load - a queue to Kasprowy Wierch cablecar.

Fot. 9. Ruch turystyczny na grani Kasprowego Wiechu.

Photo 9. Tourist traffic on the ridge of Kasprowy Wierch.

Fot. 10. Macdisneyzacja krajobrazu, okolice Wielkiej Krokwi.

Photo 10. Landscape Disneyfication, near The Great Krokiew.

Fot. 11, 12. Targ rzemiosła i serów w okolicach Gubałówki.

Photo 11, 12. Market of handicraft products and cheeses, near Gubałówka Hill.

Fotografie: 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12 - S. Pytel; 8, 9 - U. Myga- Piątek.

Photos: 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12- S. Pytel; 8, 9 - U. Myga- Piątek.

Budownictwo „wernakularne nowej generacji”, które staje się symbolem miejsca, jest łatwo rozpoznawalne i nosi cechy swojskości (Myga-Piątek, 2009). Tym samym Podhale ilustruje proces globalizacji.

Nową siłą kształtującą krajobraz regionu stała się konkurencja – ona wymusza kreowanie *genius loci* zgodnie z oczekiwaniami klientów. Np. Białka Tatrzańska dziś z powodzeniem konkuruje z Zakopanem, gdyż przyciąga turystów lepiej rozwiniętą infrastrukturą narciarską i równie bogatą bazą noclegową i gastronomiczną.

Zgodnie ze strategicznymi wizjami i planami inwestorów Podhale dzisiaj ma być atrakcyjne nie tylko dla intelektualistów, artystów i wytrawnych znawców historii i geografii tej krainy, ale także, a może przede wszystkim, dla mało wybrednego acz bogatego przyjeźdźcy. To dla tej drugiej grupy turystów powstają plastikowe dmuchane zjeżdźalnie pod Krokwią (fot. 10), symulator lotów kosmicznych ustawiony na Krupówkach, bary typu fastfood „Góralburger” itp. - postępuje znany już w literaturze

turystycznej proces „uatrakcyjniana” atrakcji turystycznych (Podemski, 2005). Innym niekorzystnym procesem, który przeobraża autentycznego *genius loci* jest fakt, że masowy ruch turystyczny nie jest w stanie być „obsłużony” przez rękodzielnicze wyroby rodzimych górali. Przemysł pamiątkarski ograniczony jest zaledwie do kilku produktów turystycznych. Większość pamiątek sprzedawanych na Krupówkach i targowisku pod Gubałówką, pochodzi z Chin²¹ (fot. 11, 12). Smutne to spostrzeżenie dla osób, które poszukują rdzennego pierwiastka ludowego, autentyczności i unikatowości w polskich Tatrach.

Podobnie folklor, który w sposób organiczny rozwijał się w zgodzie z historycznymi i przyrodniczymi uwarunkowaniami został zastąpiony folklorem wtórnym – folkloryzmem²². W Zakopanem mamy do czynienia z rozwojem neo-folkloru podobnie jak stylu neo-wernakularnego. Także muzyka góralska, obecna dziś w każdej góralskiej karczmie i towarzysząca wszystkim imprezom turystycznym podlega licznym stylowym modyfikacjom - zachowując przewodni motyw góralski wplata elementy muzyki pop, techno, rap. Jest jednak wypromowana dzięki takim zespołom jak *Zakopower*, czy *Zbóje*, które popularyzują góralszczyznę jako markę turystyczną w całym kraju i za granicą.

Nieodłączną częścią całości, jaką jest dzisiaj góralszczyzna, stanowią bez wątpienia: niepowtarzalny strój, gwara, kulinaria, obrzędowość i zwyczaje. Kuchnia z góralskim *moskolem*, *oscypkiem*, *grulami*, *białą polewką* i *kwaśnicą* staje się obecnie także produktem turystycznym i polską marką na rynkach Unii Europejskiej²³.

Próbując odpowiedzieć na postawione we wstępie pytania można stwierdzić, że z jednej strony dzięki *genius loci* można uniknąć globalizacji przestrzeni (wzmacniany jest wzorzec regionalny, przeciwdziała się unifikacji przestrzeni i obyczajów). Z drugiej strony jednak, jak pokazuje przypadek Zakopanego sam *genius loci* nie może oprzeć się bezwzględny procesom globalizacyjnym. Dziś w wielu przypadkach ‘duch miejsca’ staje się chwytem reklamowym, czymś, co można wypromować do postaci produktu turystycznego (Jałowiecki, 2009). Turystyka masowa i towarowa, inwazyjna, w której pieniądź stał się medium komunikacji, nie służy pielęgnacji autentycznego (ale i archaicznego ?) *genius loci*. Zjawisko trywialnej komercjalizacji Zakopanego, Białki Tatrzańskiej, Bukowiny, Gliczarowa, może spowodować jego całkowity zanik. Turboświat z wszystkimi typowymi sobie przywarami wtargnął na Krupówki i rozprzestrzenił się po tatrzańskich szlakach²⁴. Hałas, komercja, kultura plastiku, „macdonaldyzacja” i „macdisneyzacja” (fot. 10), szybki ruch, aktywność

²¹ nawet najbardziej rdzenną wydawałoby się pamiątkę - góralską ciupagę kupimy dziś z napisem „made in China”.

²² czyli celowo stosowanym wyborem treści z folklorystycznej dokumentacji i odtwarzaniem na życzenie klientów (Burszta, 1985).

²³ popularność góralskiej kuchni sprawiła, że Krupówki zmieniły się w największą polską stołówkę.

²⁴ masowe wejścia na Giewont - traktowanie świata i gór w kategoriach „a kuku” przez osoby nieprzygotowane na kontakt z wysokimi górami np. w klapkach-„japonkach”; tłumy wycieczkowiczów w dolinie Kościeliskiej i Chochołowskiej, ekstremalne zachowania turystów czekających w 5-6 godzinnej kolejce na wyjazd wyciągiem na Kasprowy Wierch; obecność tej tematyki w mediach (np. serial „Szpilki na Giewoncie”), itp.

„non-stop” - jak w tym turbulentnym świecie ma ocaleć ulotna, bezbronna - bo niematerialna - tkanka *genius loci*? Może prawdziwy *genius loci* opuścił Zakopane wraz z Witkiewiczem, a obecnie wskrzesza się ‘ducha miejsca’ - „*neo genius loci*” na potrzeby turystyczne? A może jest to jego ewolucyjnie przystosowana postać i jak większość pamiątek dostępnych na Podhalu ma także naklejkę “made in China”? Może ponownie właśnie taki *genius loci* będzie w stanie zachwycić twórców i artystów XXI w., i skłonić do refleksji nie tylko socjologów i geografów?

Przeprowadzona na obszarze Podhala i polskiej części Tatr analiza chronologiczna wykształcenia się i rozwoju *genius loci* oraz przyczyn i skutków jego transformacji pozwala na wstępną próbę usystematyzowania i korelacji. Wyniki tego porównania zawiera tabela. 1.

LITERATURA

- Bednarek A., 2008: Wpływ czynników przyrodniczych i kulturowych na kształtowanie się form architektonicznych w Polsce. Maszynopis pracy magisterskiej, Wydział Nauk o Ziemi UŚ, ss. 93.
- Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I, 2004: Wiejska architektura drewniana, tradycja i współczesność. [w:] Czarnecki W., Proniewski M. (red.): Budownictwo drewniane w gospodarce przestrzennej europejskiego dziedzictwa. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku. Białystok: s. 35-48.
- Budzyńska N., 2009: Duch dawnego Zakopanego. Przewodnik Katolicki Nr 3, Poznań.
- Burszta J., 1985: Chłopskie źródła kultury. Warszawa.
- Czerwiński T., 2006: Budownictwo ludowe w Polsce, Sport i Turystyka. Muza, Warszawa.
- Dutkova R., 1991: Zakopane, 400 lat dziejów. Krajowa Agencja Wydawnicza Kraków.
- Gutkowski B., 2009: Wprowadzenie. [w:] Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym. Wyd. A. Grzegorzczak, Warszawa, s. 7-8.
- Jagiello M. (red.), 1975: Tatry w poezji i sztuce polskiej. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Jałowiecki B., 2009: Magia miejsc. [w:] Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym. wyd. A. Grzegorzczak, Warszawa, s. 9-13.
- Kiełczewska-Zalewska, M., 1972: Geografia osadnictwa. Zarys problematyki. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Kolbuszewski J. (red.), 1976: Czarny szczyt. Proza taternicka lat 1904-1939. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Kolbuszewski J. (red.), 1981: Strofy o górach. Antologia. Wybór, Iskry, Warszawa.
- Kolbuszewski J. (red.), 1992: Tatry i górale w literaturze polskiej. Antologia. Ossolineum, Wrocław, Biblioteka Narodowa seria I nr 268.
- Kondracki J., 1996: Regiony fizycznogeograficzne Polski. PWN, Warszawa.
- Kornecki M., 1987: Gotyckie kościoły na Podhalu. Wydawnictwo Literackie. Kraków.
- Kroh A., 2002: Tatry i Podhale, Wyd. Dolnośląskie. Warszawa.
- Kuleczka P., 1994: Tatry w literaturze polskiej dla dzieci i młodzieży. WSP, Zielona Góra.

- Łaś J., 2000: Drewniana architektura sakralnego Podhala – sto lat rozwoju techniki budowania i zdobienia. [w:] Wójcik A. (red.) Budownictwo ludowe w górach. Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej. Kraków: s 87-102.
- Madurowicz M., 2008: Kto jest turysta w przestrzeni miasta? Poszukiwania badawcze. [w:] Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne, Wyd. UJ.
- Matlakowski W., 1892: Budownictwo ludowe na Podhalu. Lwów.
- Młodziejowski J., 1975: Góry polskie w polskiej muzyce. Materiały Sympozjum Góry w Kulturze Polskiej, Kraków.
- Morawska – Nowak B., 1992: TT i PTT a ochrona Tatr, Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, Tom 1, s. 208 – 217
- Myga-Piątek U., 2009: Architektura wernakularna Podhala jako czynnik kształtowania krajobrazu i atrakcyjności turystycznej. Acta Geographica Silesiana, Nr 5. Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, s. 29-37.
- Myga-Piątek U., Jankowski G., 2009: Wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze i krajobraz kulturowy – analiza wybranych przykładów obszarów górskich. Problemy Ekologii Krajobrazu. T. XXV, s. 27-39.
- Pawłowska K., 1994: O percepcji własnego miejsca i jej skutkach czyli o idei swojskości architektury. [w:] J. Bogdanowski J. (red.): O percepcji środowiska Instytut Ekologii PAN oficyna Wydawnicza, s. 77-109.
- Piotrowiak K., 2010: Zakopane – magia miejsca i ludzi. Maszynopis pracy magisterskiej. Biblioteka Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec, s. 133.
- Piotrowski S., 1970: Skalne Podhale i literaturze i kulturze Polskiej. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa.
- Pisera K., 2007: Jak dawniej po Tatrach chadzano, Zakopane.
- Podemski K., 2005: Socjologia podróży. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań
- Przyboś K., 1995: Dzieje Polskich Karpat. [w:] Warszzyńska J. (red.): Karpaty Polskie, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 147-168.
- Pytel Z., 1999: Witkiewiczowska architektura sakralna w Zakopanem, Towarzystwo Miłośników Tatr, Zakopane.
- Radwańska-Parysek Z., Parysek W. H., 2004: Wydawnictwo Górskie, Poronin.
- Romaniszyn B., 1932: Góry w twórczości muzycznej. Wierchy, Nr 10, Zakopane.
- Różański S. 1979: Osadnictwo a środowisko Polski. PWN. Warszawa.
- Ryńska E., 2001: Bioklimatyka a forma architektoniczna. Wyd. Politechniki Warszawskiej. Warszawa.
- Stecki K., 1980: Przewodnik literacki po Zakopanem. Wyd. Artystyczne i Filmowe.
- Sztumski W., 2006: Turboświat i zasada odspieszania. Problemy ekorozwoju, Vol. 1 No 1., s.49-57.
- Tondos B., 2004: Styl zakopiański i zakopiańszczyzna Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław.
- Tłoczek I., 1985: Dom mieszkalny na wsi polskiej. PWN. Warszawa.
- Tuan Y F., 1987: Przestrzeń i miejsce. PIW. Warszawa.
- Węclawowicz T. 1995: Przemiany krajobrazu Polskich Karpat. [w:] Warszzyńska J. (red.): Karpaty Polskie, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 169-180.
- Zaczyński E.J., 1938: Dwadzieścia lat rozwoju Zakopanego 1918-1937. Frekwencja w uzdrowisku. Komunikaty Studium Turystyki Uniwersytetu Jagiellońskiego 9.